

Δρ Νικόλαος Κ. Πετρόπουλος,
M.St., D.Phil. [Oxon.]

Umberto Eco : Τρία Μαθήματα ...

Επειδή μερικές φορές έχει κανείς την αίσθηση ότι αυτή η χώρα περιστρέφεται σ' ένα δικό της, παράλληλο, αυτάρεσκο και ομφαλοσκοπικό σύμπαν, όπου μόνο οι "δικοί της" πολιτικοί (ή δημοσιογράφοι ή καλλιτέχνες κ.λπ.) και τα "δικά της" προβλήματα μετράνε στην υφήλιο, άλλοτε δικαιολογημένα άλλοτε (και συνηθέστερα) υπερδιογκωμένα, κάνει καλό και ξαναδίνει μία αίσθηση χαμένης αναλογίας να θυμάται κανείς ιδίως τα πνευματικά μεγέθη και πέρα από τα εθνικά μας σύνορα.

Η είδηση του θανάτου του Umberto Eco πέρασε "στα ψιλά", σε ιεράρχηση ως δέκατη και κάτω είδηση στα τηλεοπτικά δελτία (συνήθως λίγο πριν από τις αθλητικές ειδήσεις ...), μετά φυσικά από το θρήνο για τον αείμνηστο έλληνα νεαρό αοιδό μας, τις αγωνίες για το αγροτικό μας, το μεταναστευτικό μας, τους πολιτικούς μας, τα κουαρτέτα μας (δυστυχώς ούτε καν μουσικά ...), την κρίση μας, τις γκρίνιες μας και τόσα άλλα.

Εικοσιπέντε χρόνια πριν, το 1991, οι μεταπτυχιακοί φοιτητές των ανθρωπιστικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, είχαμε λάβει την ακόλουθη πρόσκληση (με πράσινα τυπωμένα στοιχεία σε κίτρινο φόντο) :

"OXFORD UNIVERSITY DEPARTMENT FOR
CONTINUING EDUCATION

are delighted to announce the

Basil Blackwell Lectures 1991

The series of three Lectures will be given by

Professor Umberto Eco

in the Sheldonian Theatre, Oxford, at 5:00pm on

Monday 21 January 1991

Wednesday 23 January 1991

Thursday 24 January 1991".

Ξεφυλλίζω τις σημειώσεις που έχω κρατήσει από εκείνες τις παραδόσεις. Δίπλα μου, θυμάμαι, καθηγητές μου (Καθηγητές του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης), ανάκατα καθισμένοι μαζί με τους φοιτητές τους, με τα σεμνά σημειωματάριά τους στα γόνατα και τα στυλό τους, κρατούσαν, και αυτοί εξίσου, σημειώσεις, όπως και οι φοιτητές τους, με σιωπηλό σεβασμό. Στην πρώτη από τις διαλέξεις του, με τίτλο “*Lingua adamica : The quest for a perfect language in the history of European culture*” τον Eco είχε προλογίσει ο Καθηγητής John Woodhouse ως νεοδιορισθείς, τότε, Καθηγητής Ιταλικών Σπουδών της (χρηματοδοτούμενης) αντίστοιχης Έδρας Fiat-Serena.

Ήταν η εποχή που τον ιταλό διανοητή τον απασχολούσε ο συμβολισμός του βιβλικού αρχετύπου του Πύργου της Βαβέλ (*Γένεσις* 11), η γλωσσική σύγχυση που επακολούθησε και η νοσταλγία που απέμεινε έκτοτε για την ανασύσταση μιας οικουμενικής γλώσσας, μια νοσταλγία που ελάμβανε διάφορες μορφές ανά τους αιώνες. Με την ιστορική, δηλαδή, κατάργηση των δύο μεγάλων, “καθολικών” για την εποχή τους, γλωσσών (διαδοχικά, της αρχαίας ελληνικής και της λατινικής) και την άνοδο των πρώτων δημωδών (*vernaculars*), δηλαδή προδρομικών μορφών των σύγχρονων ευρωπαϊκών γλωσσών, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός αρχίζει να σχεδιάζει το ουτοπικό όνειρο μιας τέλει γλώσσας. Αυτή η αναζήτηση, που προήλθε από το Μεσαίωνα και επεβίωσε μέχρι την εποχή της επιστήμης των ηλεκτρονικών υπολογιστών, έχει προκαλέσει σημαντικές παρενέργειες στην ιστορία και τη φιλοσοφία των επιστημών.

Ο Eco αριστοτεχνικά έθεσε, λοιπόν, στην αρχή το εννοιολογικό πλαίσιο αναφοράς του, συνοψίζοντας κατ’ ουσίαν τις σημαντικές διαδοχικές γλωσσικές θεωρίες :

- από την αρχαία ελληνική σκέψη (ιδίως Πλάτωνος *Κρατύλος*, όπου, πλάι στη διάκριση μεταξύ φύσης και σύμβασης *ad placitum* εντός των ονομάτων της γλώσσας, ετέθη η ανάγκη για μια τάξη ιδεών, καθώς, ιστορικά και κοινωνικά εκείνη την εποχή, συνθήκες ειρήνης και αξίες μιας κοινής γλώσσας και κοινής εκπαίδευσης τροφοδοτούσαν την υποψία για τη δυνατότητα ύπαρξης μιας “ανώτερης” γλώσσας και ευνοούσαν σκέψεις για παραλληλισμούς μεταξύ γλωσσικών και νοητικών δομών), τουλάχιστον μέχρι τον
- όψιμο Μεσαίωνα (ιδίως Dante *De vulgari eloquentia*, σύγκριση μεταξύ των δημωδών γλωσσών και της λατινικής, συνύπαρξη γλωσσών αλλά και της ανάγκης για κωδικοποίησή τους μέσω μιας τεχνητής μεταγλώσσας, της γραμματικής, *locutio secundaria*).

Τα ήθη και έθιμα άλλαζαν στο πέρασμα των αιώνων, αλλά η αναζήτηση για εκείνη, την αναλλοίωτη, την αδαμιαία γλώσσα, έστω για μία ευγενή

δημώδη γλώσσα (*vulgare illustre*), η οποία θα παρέπεμπε στη γλώσσα με την οποία ο Θεός θα πρωτομίλησε στον Αδάμ (!!), μια τέτοια αναζήτηση δεν έπαψε ποτέ. (Μάλιστα, κατά τον Eco, ίσως ο Dante με ... μετριοφροσύνη διεκδικούσε ενδόμυχα για τον εαυτό του το ρόλο του πρώτου τη τάξει Προφήτη μιας τέτοιας «ευγενούς δημώδους» γλώσσας.) Οι διάφορες δημώδεις διεκδικούσαν κατά καιρούς την καθολικότητα, πώς όμως άραγε θα την επετύγχαναν, αφού, στον μετά τη Βαβέλ κόσμο, ήσαν πλέον καταδικασμένες στην πολυδιάσπαση ; Και αν ακόμα η ποθητή καθολικότητα ξαναγινόταν κάποτε προσιτή, με ποια γλώσσα θα μπορούσαν να εξακολουθούν να εκφράζονται οι προσωπικές σκέψεις του κάθε ανθρώπου (*locutio* έναντι *idioma*) ; Εκείνη, λοιπόν, η πρώτη *forma locutionis*, το προνόμιο των Αγγέλων (αλλά όχι των ζώων ούτε των δαιμόνων), το θείο δώρο που παρέλαβε ο Αδάμ και μπόρεσε αμέσως μετά ο ίδιος με αυτό να ονομάσει τα όντα γύρω του, έμεινε άραγε γνωστή μόνο σε εκείνον ; Και η γραμματική, η έστω τεχνητή, αλλά μοναδική και καθολική μεταγλώσσα για την κωδικοποίηση της γλώσσας, αυτός ο έμφυτος μηχανισμός σαν μια *a priori* γνώση, με τον οποίο έκτοτε μελετούμε τις ιστορικές, φυσικές γλώσσες έτσι όπως διαφοροποιήθηκαν συν τω χρόνω, δεν είναι, αλίμονο, παρά μόνο ένα φτωχό ίχνος της αρχικής καθολικότητας εκείνης της αδαμιαίας, ενιαίας πρωτο-γλώσσας ; Και πόσες άραγε φάσεις αλλαγών υπέστη ακόμη και εκείνη η πρωτο-γλώσσα ; Ήταν λοιπόν άραγε άλλη η γλώσσα στους κήπους της Εδέμ, άλλη μετά την πτώση των πρωτοπλάστων και μέχρι την απόπειρα ανέγερσης του Πύργου της Βαβέλ και άλλη πάλι μετά την τιμωρητική επιβολή της γλωσσικής σύγχυσης ;

Πάντως αυτό που εξαφανίστηκε με τη Βαβέλ ήταν η τέλεια *forma locutionis*, η τέλεια γραμματική (πρβλ. *La Vita Nuova* του Dante), εκείνος ο φυσικός δεσμός των ονομάτων με τα πράγματα. Όμως δεν χάθηκε, απλά διασκορπίστηκε η θεϊκή γλώσσα. Αργότερα, σταδιακά διαμορφώθηκαν οι γλώσσες και η νοσταλγική αναζήτηση για την “τέλεια” γλώσσα έπρεπε, λες, κι εκείνη ανάλογα να προσαρμοστεί, να συμφιλιωθεί με την ιδέα έστω μιας “ουδέτερης”, μιας “ανώτερης”, αν όχι τέλει γλώσσας, έστω και ανάμεσα στις υπαρκτές γλώσσες. Και ίσως-ίσως, το τελευταίο αχνάρι εκείνης της νοσταλγικής τελειότητας να αποτελεί ακόμα η αδυναμία να μεταφραστεί ο ποιητικός λόγος.

Στις δύο επόμενες διαλέξεις του ο Umberto Eco είχε γενεαλογήσει την αναζήτηση της νέας μετα-βαβελικής συμπαντικής γλώσσας διατρέχοντας τις βασικές βαθμίδες γένεσης της Γλωσσολογίας μέσα από τη Φιλοσοφία ανά τους αιώνες : Ramon Llull, John Wilkins, Gottfried Leibniz, Louis Hjelmslev, George Steiner (*After Babel*). Ήταν πραγματικά “Master Classes” εκείνες οι παραδόσεις του Eco, η οικειότητά του με κομβικές

προσωπικότητες και έννοιες της ευρωπαϊκής πνευματικής παράδοσης σε μεγάλο βάθος. Εξηγούσε πώς, ας πούμε, μεθοδολογικά σχήματα σύγχρονων γλωσσολόγων όπως ο Hjelmslev βρίσκουν εφαρμογή σε έργα συντεθειμένα αιώνες πριν, όπως το *De vulgari eloquentia* του Dante: ιδίως η διάκριση μεταξύ ουσίας και μορφής, που διατρέχει και περιεχόμενο και έκφραση του ανθρώπινου λόγου, σαν πάνω σε ένα νοερό “συνεχές”. Έτσι, όπως στο περιεχόμενο έχουμε και ουσία (το νόημα όπως εκφράζεται και κατανοείται) και μορφή (ένα σύστημα από εννοιολογικές αντιθέσεις), έτσι και στην έκφραση έχουμε, αντίστοιχα, ουσία (ακουστικά ή γραπτά εκφωνήματα) και μορφή (ένα σύστημα από φωνημικές αντιθέσεις, συντακτικούς κανόνες και λεξιλόγιο).

Κάθε εποχή, λοιπόν, είχε και τις γλωσσικές λατρείες της και οι προσπάθειες ανασύνθεσης μιας καθολικής γλώσσας μέσω διαδοχικών κατασκευών *a priori* γλωσσών ήσαν συνεχείς. Ο Eco στάθηκε ενδεικτικά σε τρεις ιστορικούς σταθμούς. Θύμιζε πρώτα το περίφημο «δένδρο του Πορφύριου», νεοπλατωνικού φιλοσόφου του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα, μια θαυμαστή προσπάθεια εννοιολογικής ταξινόμησης των κατηγοριών του Αριστοτέλους, στο οποίο βεβαίως ο ιταλός στοχαστής άσκησε και την κριτική του: ιεραρχικά αυστηρό μεν εκείνο το δένδρο, μας είπε, ναι, αλλά τα ζεύγη που εγκαθίδρυε είναι προβληματικά. Λόγου χάρη, για τη σχέση μεταξύ ανθρώπου και αλόγων όντων, η έννοια του θνητού όντος υποδιαίρεται σε λογικά και άλογα θνητά όντα, ενώ και η έννοια του λογικού όντος υποδιαίρεται σε θνητά και αθάνατα λογικά όντα, με αποτέλεσμα το ίδιο διαφοροποιητικό κριτήριο να εμφανίζεται δύο φορές. Το παράδειγμα αυτό επέτρεψε, ωστόσο, στον Eco να τονίσει ότι αυτό που θα χρειαζόταν είναι όχι τόσο ένα ιεραρχικό, όσο ένα συνδυαστικό σύστημα, κατά τα σημερινά πρότυπα των Μαθηματικών (π.χ. παραγοντικού λογισμού) ή των πληροφοριακών δικτύων, όπου το καθετί θα γινόταν καθοριστικό με τη σειρά του (permutation).

Αργότερα, πάλι, κατά την περίοδο της Αναγέννησης, όπου υπήρχε έντονος πόθος για καθετί άγνωστο, εξωτικό, για το κάθε υπέρτατο μυστικό, ο Eco υπενθύμιζε ότι ήταν η εβραϊκή γλώσσα εκείνη η οποία ασκούσε μία ιδιαίτερη γοητεία ως δυναμική υποψηφιότητα για την τέλεια γλώσσα. Όσο πιο ακατανόητη έμοιαζε στο άκουσμά της μια γλώσσα, τόσο πιο τέλεια φάνταζε, λες και ο ήχος της μόνο ήταν αρκετός για να επενεργεί πάνω στα πράγματα : μια μαγική αντίληψη της γλώσσας! Καββαλιστικές και συνδυαστικές προσεγγίσεις τροφοδοτήθηκαν πλουσιοπάροχα από τον εκρηκτικό πολλαπλασιασμό 22 γραμμάτων μιας περατής αλφαβήτου (της εβραϊκής) στις απέραντες δυνατότητες δισεκατομμυρίων συνδυασμών τους. Δεν ήταν, άλλωστε, η εβραϊκή η γλώσσα εκείνη στην οποία θα πρέπει να απευθύνθηκε ο Αδάμ προς τον

Θεό ; Και ο Θεός ; Πώς απαντούσε ; Δυστυχώς για μας, στην Αγία Γραφή ο Θεός συνήθως “απαντά” μέσα από ατμοσφαιρικά φαινόμενα, όπως ο έρωτας που ενσκήπτει επί του ποιητή : σε μια μυστηριακή επικοινωνία μεταξύ τους, τα μηνύματα μεταδίδονται από διάνοια σε διάνοια, από καρδιά σε καρδιά, από περιεχόμενο απευθείας σε περιεχόμενο, χωρίς την ανάγκη διαμεσολάβησης κάποιου οχήματος, κάποιας μορφής, ενός οιοδήποτε γλωσσικού οργάνου. Και πώς, λοιπόν, μετά, μπορούμε εμείς να παρατηρήσουμε μιαν “έκφραση”; Αντί γι’ αυτήν, στεκόμαστε με δέος μπροστά στο ανέκφραστον, το άφατον, το ανεκκλήτων.

Και τέλος, οι προσπάθειες αποκρυπτογράφησης της γλώσσας των αρχαίων Αιγυπτίων, κατά τις ανασκαφές των Δυτικών αρχαιολόγων από τον 19^ο αιώνα και εξής, προσέδωσαν, αργότερα, τη γοητεία του εξωτικού και σε εκείνο τον κώδικα ως μια ακόμη πιθανή υποψηφιότητα “καθολικής” γλώσσας, με την υποδηλωτική περισσότερη παρά δηλωτική-διαβιβαστική της λειτουργία. Ανάλογες γοητείες άσκησαν, κατά καιρούς, και άλλες γλώσσες που βασιζόνταν σε ιδεογράμματα ή προεκτάσεις/καταχρήσεις αριστοτελικών διακρίσεων, όπως στη σχολή των “modistae” του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα (*modi essendi – modi intelligendi – modi significandi*), προάγγελων της θεωρίας της καθολικής γραμματικής, που φτάνει μέχρι τον Noam Chomsky στην εποχή μας.

Σήμερα, έχουμε τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές : μια καινούργια εκδοχή του μύθου της lingua franca. «Το λογισμικό, η lingua perfecta της εποχής μου», είχε αναφωνήσει στο σημείο αυτό ο Eco. Είναι, παρατήρησε, πράγματι αξιοθαύμαστο πόσο ο κώδικας αυτός προσεγγίζει ολόένα την ευελιξία μιας φυσικής γλώσσας. Παραδόξως, ωστόσο, επιστρέφοντας στο ίδιο εκείνο όνειρο της “τέλειας γλώσσας” του Dante, η οποία, έστω και τεχνητή στην κατασκευή της, θα ήταν όμως a posteriori συντεθειμένη γερά από τις υπαρκτές γλώσσες. Μήπως σ’ αυτό δεν συνέτειναν άραγε λ.χ. και οι διάφορες κατά καιρούς *esperando* (όλες τους ευρωπαϊοκεντρικές, ωστόσο, και λατινογενείς, δεν παρέλειψε εύστοχα να επισημάνει ο Eco).

Όλες αυτές οι προσπάθειες προς την ανασύνθεση μιας τέλει γλώσσας μπορούν να νοηθούν αενάως κινούμενες πάνω σε ένα συνεχές (*continuum*), με εκείνες που έδιδαν έμφαση στο περιεχόμενο, στο ένα άκρο του συνεχούς (βλ. Lull, Wilkins), και εκείνες που έδιδαν έμφαση στην έκφραση, στο άλλο άκρο του συνεχούς (βλ. και πάλι Lull, Leibniz), από όπου, μέσα από μια υπερβολή δημιουργικότητας, επιστρέψαμε και πάλι στο πρώτο άκρο της ταλάντωσης του εκκρεμούς, την πρωτοκαθεδρία δηλαδή του περιεχομένου. Έτσι οι στοχαστές της γλώσσας προσπαθούσαν να γεφυρώσουν τη μετα-βαβελική τάφρο που είχε

διανοιχθεί ανάμεσα στο Λόγο και στα Αντικείμενα Αναφοράς του (βλ. George Steiner, όπου παρέπεμψε ο Eco για την μόνιμη αντιπαράθεση ανάμεσα στην Τέχνη και την “κοινή γλώσσα” σε διάφορα λογοτεχνικά ευρωπαϊκά κινήματα, όπως ο φουτουρισμός, ο ντανταϊσμός, ή διάφορες εκκοσμικευμένες εκδοχές γλωσσολαλίας).

Στο τέλος εκείνων των διαλέξεων ο Umberto Eco είχε δεχθεί και ερωτήσεις από το ακροατήριο. Μία, έχω σημειώσει, αφορούσε, εύλογα, την πιθανότητα επίδρασης του Αριστοτέλη σε αυτή τη νοσταλγική αναζήτηση της απόλυτης γλώσσας, στην οποία ο Eco είχε απαντήσει καταφατικά, θυμίζοντας ότι οι “modistae” (δηλ. εικοτολόγοι γραμματικοί φιλόσοφοι) του Μεσαίωνα βασίστηκαν στον Αριστοτέλη, αν και δεν ενδιαφέρονταν για μετα-κανόνες, καθώς για εκείνους η ελληνική ήταν Η ΑΠΟΛΥΤΗ γλώσσα [!!]. Μόνο στο Μεσαίωνα γινόταν λόγος για «καθολικά», διότι οι άνθρωποι βίωναν πλέον ήδη την πολυμορφία των (εθνικών, μετέπειτα) γλωσσών. Μία άλλη ερώτηση ζητούσε παραλληλισμούς μεταξύ τέτοιων αναζητήσεων εντός Ευρώπης με αντίστοιχες σε άλλους, ενδεχομένως, πολιτισμούς. Σε αυτήν ο ευρωπαίο-κεντρικός Umberto Eco αναπόφευκτα είχε απαντήσει ότι η αναζήτηση για μια τέλεια γλώσσα είναι απλώς *ιδιαίτερα* αισθητή στην Ευρώπη, διότι εκεί πήρε διαστάσεις ηθικής, πολιτικής και δεοντολογικής αναγκαιότητας, εκεί υπήρχαν διαρκώς διάφορες εθνοτικές ομάδες που κινδύνευαν να περιθωριοποιηθούν από τη γλωσσική πολυδιάσπαση. Δεν ξέρουμε, είχε σεμνά ομολογήσει ο κορυφαίος ιταλός στοχαστής, απλώς υποψιαζόμαστε αντίστοιχες καταστάσεις σε άλλους πολιτισμούς εκτός Ευρώπης. Σε κάθε περίπτωση, αυτός είναι ένας ακόμη λόγος για τον οποίο εξακολουθούμε να επιδιώκουμε, σαν συνεχιστές εκείνων των παλαιών γλωσσικών ουτοπιστών, μια κοινή *επιστημονική* γλώσσα, για χάρη της ευρύτερης επικοινωνίας και ανοιχτής ανταλλαγής της κοινής σοφίας.

Αθήνα, 23 Φεβρουαρίου 2016